Justyna Łopatka
Uniwersytet Łódzki

Przezviska ludowe we współczesnej komunikacji

Przezvisko to nazwa własna, która jest używana jako dodatkowe, nieoficjalne, nieobowiązkowe określenie człowieka. Przezviska funkcjonowały w wąskich grupach odbiorców, najczęściej będących w bliskich stosunkach. Taką definicję podaje *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, podkreślając fakultatywność tej nazwy oraz jej środowiskowy charakter. Stanisław Rospond uważa, że przezvisko to nazwisko, które zawęży swój zakres do typu imienia pospolitego, nazwiska odapelatywnego. Sławomir Gala wyodrębnia dziesięć cech przezviska. Są one: fakultatywne, zastępcze, tworzone w celach identyfikacyjnych, ale również z przyczyn spontaniczno-emocjonalnych, indywidualne, wtórne w stosunku do nazwisk, zdolne do znaczenia poprzez apelatywną charakterystykę nosiciela, otwarte leksykalnie i morfologicznie, pozbawione typowych wykładników formalnych i leksykalnych, motywowane genetycznie [Łobodzińska, Tomczak 1988: 9–10].

Badając cechy przezvisk oraz same przezviska, można dojść do wniosku, że w ośrodkach wiejskich mają one długą tradycję i często wiążą się z historią danej rodziny. Czasami zdarzają się sytuacje, kiedy ludzie znają przezvisko, ale mają kłopot z przypomnieniem sobie nazwiska danej osoby. Prowadzi to niekiedy do komicznych sytuacji, które nie są zabawne dla osób przeżywających. Taka sytuacja miała miejsce w Złotej, kiedy ojciec wysłał syna do sąsiada, mówiąc: *zavouej Raixa n'ex tu pşydže*. Syn nie znając nazwiska, zawołał po przezvisku: *Raixu xoć'e, bo vos tato voua*. Wywołało to oburzenie sąsiada. Mieszkańcy wsi Złota wiedzą,

jakim przezwiskiem są określani, to znaczy „jak na nich mówią”, ale nie jest w zwyczaju zwracać się do kogoś, używając przezwiska jako formy adresatycznej.

Badania nad przezwiskami w Księstwie Łowickim rozpoczęła Maria Kamińska, zbierając nazwiska i przezwiska z miejscowości położonych na tym terenie. Mieszkańcy są tutaj określani mianem Książaków ze względu na miejsce zamieszkania. Mają oni również odrębną tradycję i zachowaną gwarę [Kamińska 1958: 79]. Maria Kamińska pisze, że nie udało jej się wydobyć wszystkich przezwisk funkcjonujących na terenie Księstwa Łowickiego, gdyż wymagałoby to dłuższego pobytu we wsi. Jako autochtonka podjęłam się zebrania i zanalizowania przezwisk funkcjonujących w komunikacji we wsi Złota, objętej eksploracją Marii Kamińskiej, położonej w dawnym Księstwie Łowickim. Celem mojej pracy jest przedstawienie repertuaru przezwisk wraz z ich motywacją i sposobem funkcjonowania we współczesnej komunikacji.

Miejscowość Złota jest położona przy trasie Rawa Mazowiecka–Łódź, na obszarze gminy Głuchów w powiecie skierniewickim. Wieś posiada zabudowę szeregową, a domy powstawały wzdłuż drogi po obu jej stronach. W miejscowości osiedlali się mieszkańcy o tych samych nazwiskach, co utrudniało komunikację, dlatego mieszkańcy w celach identyfikacyjnych zaczęli tworzyć przezwiska pozwalające lepiej, precyzyjniej identyfikować poszczególne osoby.

Przezwiska mieszkańców wsi Złota powstały zatem głównie w celach identyfikacyjnych, by odróżnić mieszkańców o tych samych nazwiskach. Niekiedy przechodzą one z pokolenia na pokolenie jako określenie całej rodziny. W związku z tym ich prawdziwa motywacja zanika i przezwiska stają się niejasne. Wiadomo tylko, że dawniej były określeniem jednej osoby, a później rozszerzyły swój zasięg na całą rodzinę. Wiadomo, że przezwiska istniały we wsi już w czasach wojny, a zapewne także wcześniej, dlatego nie można jednoznacznie wyjaśnić okoliczności ich nadania.

Zebrane przezwiska można podzielić według dwóch kryteriów – semantycznego i formalnego. Kryterium semantyczne zakłada analizę znaczeniową, a jej celem jest przedstawienie

prawdopodobnej motywacji nadania przezvisk. Natomiast kryterium formalne pozwala zaobserwować, jaka struktura jest najczęściej wykorzystywana do ich tworzenia.

Przezviska mieszkańców wsi Złota można sklasyfikować według podziału zastosowanego w pracy Marii Kamińskiej *Nazviska i przezviska ludności wieśniaczej w Łowickiem*. Nazwy te można podzielić na:

1. Przezviska od nazw osobowych:

a) od imion: Antolkowe/Antolek (od i. Antek), Brunków (od i. Bronek), Dżenias (od i. Gienek <Eugeniusz>), Helasowe (od i. Helena), Hyniacowe/Hyniarkowe (od i. Heniek, Henryk), Jachowe (od i. Jach <Jan>), Jamrozowe (od i. Jamroży), Janosowe (od i. Jan), Jantosowe (od i. Jantos<Antoni>), Jantysioki (od i. Jantos<Antoni>), Jerzycka (od i. Jerzy), Kajszzak (od i. Katarzyna), Kaźmirzowe (od i. Kazimierz), Lotcyne (od i. Leokadia), Maciejowe (od i. Maciej), Marcynine (od i. Marcjanna), Mariankowe (od i. Marian), Matusowe (od i. Mateusz), Michałowa (od i. Michał), Mikołajowe (od i. Mikołaj), Morcinki (od i. Marcin), Nastazyne (od i. Nastazja <Anastazja>), Pawciowe (od i. Paweł), Pietrachy (od i. Piotr), Pietruskowe (od i. Piotr), Rafałowe (od i. Rafał), Rochowe (od i. Roch), Sulim/Sulin (od i. Sylwester), Toluszek (od i. Antek), Tomosiunki (od i. Tomasz), Wackowe (od i. Wacław), Walkowe (od i. Walenty), Walusiowe (od i. Walenty), Witkowe (od i. Witold), Wojciechowe (od i. Wojciech), Wojtysiowe (od i. Wojtek), Zynkowe (od i. Zenon).

b) od nazwisk: Banaszki (od nz. Banaszek), Górajcyne (od nz. Góraj), Jurosik (od nz. Juraś), Kacubowe (od nz. Kaczuba), Kocywunsowe (od nz. Koczywąs), Kosiacko/Kosiaccunka (od nz. Kosiacka), Kubioś (od nz. Kubiak), Kuchciokowe (od nz. Kuchta), Lipsuncyn Pan/LP albo SB –Lipsuncyn Pan albo Stanisław Brocki (bo pochodził od Lipscunki), Lipscunki (od nz. Lipski), Łopaciokowe (od nz. Łopatka), Pietrzykowe (od nz. Pietrzyk), Rogozowe (od nz. Rogóz), Symcokowe (od nz. Szymczak), Wydercyno (od nz. Wyderka).

2. Przezviska wyrażające właściwość wewnętrzną lub zewnętrzną osoby nazywanej:

a) od właściwości zewnętrznych: Baks (od ap. bak ‘zarost pozostawiany po obu bokach twarzy’ KarSGP; bo miał baki i chodził zwykle nieogolony), Bambaryła (gw. bambaryła ‘przezvisko dziecka’ KarSGP; bo był gruby), Banach (gw. banach 1. niezgrabny młodzieniec, 2. niegrzeczny dzieciak, 3. bękart. KarSGP), Brodac (od ap. broda; bo ma brodę), Bukiet (gw. bukieta ‘plama z brudu’ *mos tak’e buk’ety na geb’e* KarSGP), Kojot (od ap. kojot ‘zwierzę drapieżne przypominające wilka’ SJP, wydaje rozpaczliwe odgłosy podobne do zawodzenia i wycia; bo piszczał), Koteczek (od ap. koteczek ‘młody kot domowy, określenie osób miłych’ SJP; był niskiego wzrostu i był miły, z każdym musiał pogadać), Kulawego (od ap. kulawy ‘utykający na nogę’ Dor; bo mieszkał tam pan, który miał krótszą jedną nogę), Majda (gw. szmajdyga ‘określenie osoby leworęcznej’ KarSGP; bo był leworęczny), Pasiockowe/Pasioki (bo chodzili w pasiakach), Patyk (od patyk ‘suchy pręt, gałązka, kijek, cienkie drewniko’ Dor; bo był chudy), Pierdziankowe (od gw. pierdziana ‘nazwa gruszki’ KarŁSł; bo mały jak ulęgałka), Proboszcz (bo miał czapkę taką jak proboszcz), Skowronkowe (od ap. skowronek ‘niewielki ptak śpiewający’ Dor; bo miał ładny głos), Ślipiasto (od ap. ślipsko ‘oczy ludzkie lub zwierzęce’ Dor; ma duże wyłupiaste oczy), Śtywny (od sztywny ‘nie zginający się, niegiętki, wyprostowany, wyprężony’ Dor).

b) od właściwości wewnętrznych: Ćchórz (od tchórz), Dumino-we (od dumin ‘p. osoby pysznej’ KarSGP), Hitler (bo był mądry jak Hitler i znał prawo), Kuso (kuso od kusy ‘niski, mały, niewyrośły’ Dor; bo była niska;), Łochmanowe (od łachman ‘stare, nędzne, podarte ubranie’ Dor, bo był oszust, mówił: *na saniax jexoy i v tatarce spoy*), Sorek (od ap. sorek ‘ryjówka’ Dor; bo jak była bójka to szybko uciekał).

3. Przewiska wskazujące na pochodzenie, miejsce zamieszkania: Baracnikowe (od baraczek zdr. od barak ‘prowizoryczny budynek przeważnie drewniany, przeznaczony na tymczasowe mieszkania’ SGP; bo mieszkali w baraku), Gajowioki (bo mieszkali w gaju), Wilkowiok (bo mieszkał w Wilkowicach, a później przeprowadził się do Złotej).

4. Przezviska od nazw zawodów i pozycji społecznej: Bendiks (od bendiks ‘rozrusznikowy mechanizm sprzęgający’; bo naprawiał ciągniki i mówił: *pewno bendiks się zepsuł*), Chłopak (bo jego ojciec mówił *mój chłopak*), Dziedzicowe (bo był dziedzicem), Fachowe (wiedział wszystko i wszystko zrobił), Farmer (bo ma gospodarstwo rolne), Gazeciarz (codziennie rano w kiosku na wsi kupował gazetę), Giserowe (od ap. giser ‘wykwalifikowany robotnik pracujący w giserni’ Dor; pan, który odlewał z żelaza tryby), Goździarkowe (bo zajmował się przybijaniem gwoździ), Kapciorz (od ap. kapeć ‘domowy pantofel’ SJP; bo sprzedawał kapcie), Kolejorzowe (od ap. kolejarz; bo ojciec był kolejarzem, pracował na kolei), Kowolowe (od ap. kowal; bo ojciec był kowalem), Kuminiorzowe (od ap. kominiarz; bo był tam kominiarz), Piekarzów (od ap. piekarz; bo mieszkał tam piekarz), Pirat (od pirat drogowy ‘kierowca łamiący przepisy drogowe’ SJP; bo szybko jeździł), Rzeźnikowe (od ap. rzeźnik; bo był tam rzeźnik), Szewcowe (od ap. szewc; bo ojciec był szewcem), Radny (bo był radnym), Szewcyn (od ap. szewc; bo ojciec był szewcem), Sołtysowe (bo dziadek był sołtysem).

5. Przezviska utworzone od różnych powiedzonek i sposobu mówienia: Kazio Kurna (bo mówił *kurna*), Kuzia/ Kuzik (bo mówił *kuzia mać*), Pańcokowe (od Pana, mówił: *ja jestem Pańcio*), Psia Maniek (bo jego ojciec mówił: *pśa*), Siamsioki (od siakanie ‘wymawianie sz jako ś’; bo margotał).

6. Różne przezviska nadane z rozmaitych powodów: Dusycka (bo dużo się modliła), Friko (imię z kabaretu „Podwieczorek przy mikrofonie”), Jedynoki (był jedynakiem), Kotowe (bo było ich dużo jak kotów), Milioner (bo mówił, że jak syn naprawia ciągniki, to będą mieć dużo pieniędzy), Wnucek (bo mówił, że jest wnuczkciem).

7. Przezviska o niejasnej genezie (etymologii): Baran/Barun, Becowe/Becówka, Berkowe, Bycek, Foks, Łysy, Zapadanki, Żrebak.

Przezviska we wsi Złota określają zarówno pojedyncze osoby, jak i całe rodziny. Istnieją również określenia identyfikujące potomków danej osoby, stąd wynika długa tradycja przezvisk. Ze względu na ich zakres użycia i funkcjonowanie możemy podzielić je na trzy główne grupy:

1. Przewiska indywidualne, które nazywają jedną osobę i są jej przypisywane ze względu na różne czynniki wewnętrzne, zewnętrzne czy też mające inną motywację. W tej grupie można wyróżnić przewiska:

Baks, Bambaręta, Bendiks, Brodac, Bukiet, Bycek, Chłopak, Ćchórz, Dusycka, Dzenias, Farmer, Foks, Friko, Gazeciarz, Hitler, Jerzycka, Jurosik, Kajszzak, Kapciorz, Kojot, Kosiacko/Kosiaccunka, Koteczek, Kubioś, Kulawego, Kuso, Kuzia/Kuzik, Lipsuncyn Pan/LP albo SB –Lipsuncyn Pan albo Stanisław Brocki, Łysy, Majda, Milioner, Patyk, Pirat, Proboszcz, Radny, Sorek, Sulim/Sulin, Ślipiasto, Śtywny, Wilkowiok, Wnucek, Wydercyno, Żrebak.

2. Przewiska indywidualne będące punktem odniesienia w identyfikacji potomków. Podstawową strukturą jest tu imię + dopełniacz, np. Józef Banachów, Felek Baranów/Barunów, Władek Brunków, Gienia Michałowa, Stasiak Toluszków, Andrzej Szewcyn.

3. Przewiska całych rodzin stanowiące strukturalnie dawne przymiotniki. Podstawą tworzenia nazw dla rodziny jest nazwisko. Nadanie przewiska zależy od miejsca zamieszkania rodziny, np. Wacław przezywany Szewców po zawarciu związku małżeńskiego z Zofią Kaczubą był określany mianem Wacek Kacubów, ponieważ przeprowadził się do żony. Przewisko to powstało poprzez przeniesienie nazwiska panieńskiego żony do kategorii przewisk. Obecnie funkcjonuje nadal na określenie mieszkających tam dzieci z wnuczkami. Innym przypadkiem jest podobieństwo imion i nazwisk. W Złotej jest dwóch mieszkańców, którzy nazywają się Kazimierz Łopatka i w związku z tym ich identyfikacja dokonuje się na podstawie przewisk. Jeden jest Kazik Duminów, a drugi Kazik Kacubów. Występuje też przypadek powtarzania się tych samych przewisk w związku z zawieraniem małżeństw w obrębie jednej wsi i tak w Złotej pojawia się przewisko Duminowe na określenie dwóch rodzin, wtedy identyfikuje się je za pomocą innych przewisk, w tym przypadku na „drugich” Duminowych mówi się Zapadanki.

Posługiwanie się przezviskami w przypadku mieszkańców wsi Złota zależy od sytuacji. Używa się ich w sytuacji mówienia o kimś jako o osobie trzeciej pod jej nieobecność. Natomiast przezvisk odnazwiskowych używa się bez ograniczeń również w obecności osób przezywanych.

Zestawienie przezvisk pozwala stwierdzić, że pod względem semantycznym najliczniejszą grupę stanowią nazwy utworzone od nazw osobowych (57 przezvisk). Drugą grupę stanowią nazwy określające cechy zewnętrzne lub wewnętrzne osoby nazywanej (23 przezviska) oraz przezviska od nazw zawodów i pozycji społecznej (19 nazwy). Kolejną grupą są przezviska utworzone od różnych powiedzonek i sposobu mówienia (6 nazw) oraz nadane z rozmaitych powodów (6 nazw). W zebranych materiale pojawia się 10 przezvisk o niejasnej etymologii oraz 3 przezviska powstałe od miejsca zamieszkania.

Pod względem formalnym przezviska można podzielić na formy przymiotnikowe i rzeczownikowe, a w obrębie tych grup wyróżnić formanty, za pomocą których utworzono przezviska. Klasyfikacja przedstawia się następująco:

1. Formy przymiotnikowe:

a) od nazw osobowych:

– z przyrostkiem *-owe(a)/-owy*: Antolkowe, Helasowe, Hyniacowe/Hyniarkowe, Jachowe, Jamrozowe, Janosowe, Jantosowe, Kacubowe, Kaźmirzowe, Kocywunsowe, Kuchciokowe, Łopaciokowe, Maciejowe, Mariankowe, Matusowe, Michałowa, Mikołajowe, Pawciowe, Pietruskowe, Pietrzykowe, Rafałowe, Rochowe, Rogozowe, Symcokowe, Wackowe, Walkowe, Walusiowe, Witkowe, Wojciechowe, Wojtysiowe, Zynkowe.

– z przyrostkiem: *-in/-yn(e)*: Górajcynie, Lipsuncyn Pan, Lotcynie, Nastazyne.

b) od apelatywów:

– z przyrostkiem *-owe/-owy*: Baracnikowe, Becowe, Berkowe, Duminowe, Dziedzicowe, Fachowe, Giserowe, Goździarkowe, Kolejorzowe, Kotowe, Kowolowe, Kuminiorzowe, Łochmanowe, Pańcokowe, Pasiockowe, Pierdziankowe, Rzeźnikowe, Skowronkowe, Szewcowe, Sołtysowe.

– z przyrostkiem *-in/-yn*: Szewcyn.

2. Formy rzeczownikowe:

a) od nazw własnych:

– z przyrostkiem *-ek/-uszek*: Antolek, Banaszki, Morcinki, Toluszek.

– z przyrostkiem *-unka/-ka*: Jerzycka, Kosiaccunka, Lipscunki, Tomosiunki.

– z przyrostkiem *-ik/-yk*: Jurosik.

– z przyrostkiem *-in/-yn(o)*: Wydercyno.

– z przyrostkiem *-ak*: Jantysioki, Kajszzak.

b) od apelatywów:

– z przyrostkiem *-acz*: Brodacz.

– z przyrostkiem *-ak*: Gajowioki, Jedynoki, Pasioki, Siamsioki,

– z przyrostkiem *-anka*: Zapadanki.

– z przyrostkiem *-arz*: Gazeciarz, Kapciorz.

Pod względem formalnym najliczniejszą grupą są przezwiska dzierżawcze powstałe przy pomocy przyrostka *-owe/-owy* (52 nazwy). Występują także przezwiska utworzone przy pomocy przyrostków: *-in/-yn* (6 nazw), *-ak* (6 nazw), *-anka/-unka/-ka* (5 nazw), *-ek/-uszek* (4 nazwy), *-arz* (2 nazwy). Pozostałe przyrostki, za pomocą których są tworzone przezwiska mieszkańców wsi Złota to: *-acz*, *-ik/-yk* (po 1 przypadku).

Po skonfrontowaniu zebranego przeze mnie materiału z materiałem Marii Kamińskiej można stwierdzić, że tylko niewielka część przezwisk mieszkańców wsi Złota została przez nią zanalizowana. Są to następujące nazwy: Banachowe, Ćchórz, Gajowioki, Jedynoki, Pierdziankowe, Pietruchy, Rafałowe, Rochowe. Maria Kamińska podaje je jako określenia pojedynczych osób: *ćxuś*, *gajeńok*, *jedynok*, *perżańek*, *petraxa*, *rafańuf*, *roχ*. Tylko jedno przezwisko powtarza się jako określenie całej rodziny, występuje w formie *banaxy*.

Zbadany materiał odzwierciedla cechy gwarowe występujące na tym terenie. W przezwisku *ćxuś* nastąpiła substytucja *ć* w miejsce *t*, co Maria Kamińska wyjaśnia kontaminacją dwóch form, literackiej i gwarowej, tj. w wyniku spłynięcia *ćkuśz* *txuś* powstała forma *ćxuś*. W przezwiskach mieszkańców wsi Złota przejawia się rozwój staropolskiego *ā* w kierunku *o* w sufiksach *-ak* oraz *-arz*.

Ponadto doszło tutaj do zwiężenia artykulacji *a* przed spółgłoską nosową w sufiksie *-anka*, w wyniku czego doszło do zmiany samogłoski *a* na *u*. Istnieje jeszcze jedna cecha obecna w przezvisku *śtywny*, mianowicie jest to mazurzenie, czyli zastąpienie dźwiękowego *š* przez palatalne *ś*.

Przezviska we wsi Złota powstawały głównie od nazw osobowych, a zwłaszcza od imion występujących w funkcji przezvisk i są to nazwy patronimiczne utworzone przy użyciu przyrostka *-owe*. Początkowo przezvisko było określeniem jednej osoby, ale wkrótce stało się mianem całej rodziny, co obrazuje dzisiejszy sposób komunikacji wśród mieszkańców wsi.

Wykaz skrótów zastosowanych w pracy

- ap. – apelatyw
gw. – gwarowe
i. – imię
nz. – nazwisko
p. – przezvisko
Dor – *Słownik języka polskiego*, Doroszewski W. (red.), t. I–XI, Warszawa 1958–1969
KarSGP – *Słownik gwar polskich*, Karaś M. (oprac.), t. 1–8, 1979–2012
SJP – *Słownik języka polskiego PWN*

Bibliografia

- Cieślíkowa A. [1998], *Przezviska*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Rzetelska-Feleszko E. (red.), Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa–Kraków, s. 119–134.
Kamińska M. [1958], *Nazviska i przezviska ludności wieśniaczej w Łowickiem*, „Onomastica” IV, z. 1, s. 79–120.
Łobodzińska R., Tomczak L. [1988], *Współczesne przezviska polskie. Analiza formalna i znaczeniowa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Stanecka-Tyralska B. [1972], *Przezviska ludności Jeżowa w powiecie brzezińskim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XVIII, s. 175–191.

Umińska-Tytoń E. [1980], *Przezviska ludowe mieszkańców Działoszyna*, „Onomastica” XXV, s. 141–160.